

تاریخ سوخته کبریت

نگاهی به روزگار صنعتی پررونق که دیگر در مشهد به فراموشی سپرده شده است

سارا رنگینا

چوب‌های شعله‌وری که حالا حدود دو قرن است در پستوی خانه‌های ما جا خوش کرده‌اند و نورشان، قصه‌های تاریخی زیادی را رقم زده است، روزگاری جزو صنایع مهم این شهر بوده است. تاریخچه کبریت از سال‌های آغازین ۱۲۰۰ خورشیدی آغاز می‌شود و تا امروز همچنان پابرجاست. «ممتحن الدوله»، از رجال ناصری، در باب ورود کبریت به ایران نوشته است: «اولین دفعه که کبریت به ایران آمد، شخصی به نام اسماعیل آتش، کبریت‌ها را در دست می گرفت و فریاد می کشید با آتش، آتش در ست می کنم. آری، در دست شنیدید با آتش، آتش در دست کردن در آن سال‌ها برای ایرانیان آن چنان آشنا نبود اما بازار کبریت وارداتی برای اعیان و اشراف داغ داغ بود و ایران، مشتری پروپاقرص کبریت اتریش، سوئد و روسیه. سال‌ها بعدولی بالاخره نخستین جرقه‌های احداث کارخانه کبریت‌سازی در ایران سال ۱۲۷۶ خورشیدی زده شد و با کمک سرمایه گذاران روسی، نخستین کارخانه کبریت‌سازی در کشور پا گرفت.

نخستین امتیاز تأسیس کارخانه کبریت‌سازی

براساس آنچه در کتاب «تاریخ اقتصادی مشهد، آمده است، نخستین پیشنهاد برای تأسیس کارخانه در سال ۱۳۰۵ خورشیدی توسط، میرزا محمد دانش، مطرح می‌شود و او درخواست این امتیاز را همان سال به وزارت فلاحت و فواید ارائه می کند که قبول می افتد و امتیاز تأسیس این کارخانه را مطابق مواد و شرایط امتیاز کبریت‌سازی آذربایجان، مصوب ۱۵ دی ۱۳۰۱ خورشیدی برای مدت ۱۵ سال به میرزا محمد دانش و برادرش، علی صدرالتجار، می دهند. این اتفاق بارقه امیدی بود و با رضایت درباریان روبه رومی‌شود زیرا متمولین خراسان امیدوار بودند برادران دانش و صدرالتجار بتوانند با تأسیس مؤسسه‌های مفید اقتصادی در خراسان، ملت را از زیر بار کمرشکن واردات خارجی‌رها کنند اما به نظر می‌رسد به ایستگاه نهایی نمی‌رسد و امتیاز میرزا محمد دانش به کارخانه تبدیل نمی‌شود.

۳

در همین دوران (دهه نخست اول قرن چهارده) که هنوز طرح کارخانه در حدیک قانون تصویب شده روی کاغذ بود، به دلیل واردات، قیمت کبریت در بازار مشهد چندان یا ثبات نبود. در سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۱ خورشیدی، قیمت کبریت به دلیل محدودیت واردات و افزایش تعرفه گمرکی به شدت افزایش می‌یابد و بحرانی در بازار به وجود می‌آید. دامنه اعتراض‌ها بالا می‌گیرد تا جایی که روزنامه آزادی در یادداشتی با عنوان «تقلب تا کی؟»، به این موضوع می‌پردازد. در این یادداشت، علت اصلی افزایش قیمت کبریت، گران‌فروشی تجار و افزایش عوارض دولت عنوان شده بود. با این حال تجار زیر بار نمی‌رفتند و علت گرانی را وجود بازار مصرف در شهر و نایاب شدن کبریت می‌دانستند. خرداد ۱۳۱۱ خورشیدی قیمت کبریت داخلی خارجی در مشهد به هر قوطی ۶ شاهی رسید. در واقع یکی از علل اصلی گرانی کبریت در مشهد، احتکار بود. در همین راستا موسی خان جوان، رئیس بلدیه مشهد، دهم مرداد ۱۳۱۱ اعلام کرد که قیمت مقطوع فروش کبریت هر قوطی ۵ دینار تعیین شده است. این اطلاعیه به فروشندگان

۵ صادرات کبریت به پاکستان

در نهایت پس از فراز و فرودهای بسیار، میرزا محمد دانش می‌تواند امتیاز تأسیس کارخانه کبریت را در شهر یور ۱۳۲۰ خورشیدی برای مشهد دریافت کند. در ادامه این اتفاق «ورد کبریت خارجی ممنوع می‌شود تا طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ چندین کارخانه کبریت‌سازی دستی در مشهد پا بگیرند که کاررونی، اعلا، توفیق، تجارتی و صنعتی، پرتو، روشن، سهامی و عقاب،

۷ مشکلات کارخانه‌های کبریت‌سازی

کارخانه‌ها تأسیس می‌شوند اما خالی از مشکل نیستند. اسناد نشان می‌دهد، مشکلات کارخانه‌های کبریت‌سازی مشهد از سال ۱۳۲۵ به بعد، شامل سه حوزه بوده است: رقابت نکردن با رقبای داخلی، جنبه اشتغال‌زایی برای زنان و کودکان و تعطیلی به‌خاطر اعتراض‌های مردمی و قرار گرفتن در بافت مسکونی برای نمونه. کارخانه کبریت‌سازی و چوب‌بری سهامی متعلق به آقای سیدین و شرکا در کوچه حمام مستشار (خیابان حر ۱۲ امروزی شهیدسیدمحمد موسوی نژاد) یا کوچه شاهزاده سالار مظفر واقع بوده است که اهالی ساکن در اطراف این کارخانه بین سال‌های ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ به دلیل خطر احتمالی آن شکایت‌های متعددی نوشته، خواستار تعطیلی آن می‌شوند ولی بالاخره مقرر می‌کنند کارخانه به محل دیگری منتقل شود. در این راستا هشت تیر ۱۳۲۸ کاروان سرای سبزی‌ری واقع در خیابان شرقی میدان دوچرخه‌رای محل کارخانه معرفی می‌شود که طبق نظر کارشناس شهرداری چون محل مذکور در گذشته شرکت کبریت‌سازی بوده و اتصال آن به منازل مسکونی نداشته، انتقال کارخانه به آنجا مانی ندارد. (این مکان پس از شهریور ۱۳۲۰ به گازراژیکی از شرکت‌های حمل‌ونقل تبدیل شده و پس از آن کارخانه هم کبریت‌سازی حریری در آنجا مشغول به کار بود.) در کارخانه کبریت‌سازی سهامی مشهد پیش از ۱۵۰ کارگر به اضافه ۵۰ کارگر مشغول کار بوده‌اند که به دلیل اعتراض مردم و تعطیلی کارخانه بیکار می‌شوند. برخی از کارخانه‌ها نظیر روشن، محل فعالیت خود را به خارج از شهر منتقل می‌کنند و بقیه کارخانه‌ها نیز

طرح رضا حجتی شهپوراز

۲

کبریت و وطن پرستی

ایرانی وطن پرست تا کبریت وطنی تبریز باشد کبریت دیگری خریداری نخواهد کرد

در این دوران که هنوز امتیاز تأسیس کبریت خراسان صورت عملی نیافته بود، کبریت تبریز در بازار مشهد، خرید و فروش می‌شده است. این کارخانه کبریت برای رقابت با کبریت‌های رنگی، تبلیغات خود را با رنگ و بوی وطن پرستی توأم می‌کرده که راهکار مناسبی

۴ واردات کبریت از شوروی

براساس اسناد، پس از این و در سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۳ خورشیدی که تولیدات داخلی جواب‌گوی نیاز مصرفی نبوده، دولت مجبوری‌شود چند هزار صندوق کبریت از شوروی وارد کنند. در چنین شرایطی، حاج کاظم کوزه‌کنانی در آذر ۱۳۱۳ خورشیدی تقاضای تأسیس کارخانه کبریت‌سازی را دوباره مطرح می‌کند اما اداره صنعت و فلاحت با احداث کارخانه جدید کبریت موافقت نمی‌کند. با علت موافقت نکردن با این تقاضا، کمپایی چوب‌در اطراف مشهد عنوان شده که از قراری درست نبوده است. چندی بعد کبریت تابان شاه‌رود اواخر شهریور ۱۳۱۴ خورشیدی توسط چند تاجر خراسانی، تولید و وارد بازار مشهد می‌شود و در دسترس مردم قرار می‌گیرد. روزنامه «شهامت» اقدامات این گونه‌تجار وطن پرست را در خور تشویق و تمجید می‌داند، از اهالی خراسان می‌خواهد برای تشویق هم، که شده از این گونه مؤسسات ملی حمایت کنند.

۶ ۳ کارخانه، سهم مشهد در سال ۱۳۲۵ خورشیدی

کبریت‌سازی اعلای مشهد نیز در سال ۱۳۲۴ تأسیس می‌شود. مهدی سیدی در کتاب «راهنمای کبریت ایران»، این کارخانه را متفاوت از کارخانه «کاررونی»، دانسته ولی در چاپ دوم راهنمای کبریت آن را اصلاح کرده است و نوشته کبریت اعلای، به نام «کاررونی» هم شناخته می‌شود. احتمالاً این کارخانه متعلق به حاج علی کاررونی، تاجر معروف یزدی، مقیم مشهد بوده است که در ۱۸ دی ۱۳۲۵ قصد داشته با استفاده از روشنایی برق، کارگانش را به صورت شبانه‌روزی (شب تا صبح) به کار بگیرد که به دلیل موافقت نکردن کارخانه برق خسروی، این امر ممکن نشد. در ادامه این‌ها، کارخانه کبریت‌سازی دیگری به نام اعلانیز در مشهد فعالیت می‌کرده که بر اساس فهر آن، در سال ۱۳۲۷ تأسیس شده و در چهارراه

۸ دخترکان کبریت‌ساز

اما موارد مذکور تنها دلایل نبود اقبال به کبریت کارخانه‌های کبریت‌سازی مشهد نبود، در واقع یکی از علل فروش نرفتن کبریت مشهد کیفیت پایین آن بود، زیرا بیشتر کارگران کارخانه کبریت‌سازی مشهد در سال ۱۳۳۹ دختر بچه‌ها بودند. نتیجه این امر، کیفیت نامرغوب محصول بود، به همین دلیل هم مردم ترجیح می‌دادند فندک و کبریت خارجی بخرند.

صاحبان کارخانه‌های کبریت‌سازی مشهد به دلیل زبان‌های روزافزون و برای بهبود شرایط تقاضا کردند دولت، مزایایی را که برای کارخانه‌های تبریز و زنان قائل می‌شود، بلکه بیشتر آن را، به کارخانه‌های کبریت‌سازی دستی اختصاص دهد تا بتوانند به کار خود ادامه دهند. همچنین به انجمن شهر پیشنهاد شد از کبریت‌های وارد شده از خارج استان حد اقل هر قوطی ۱۰ دینار عوارض به نفع شهر دریافت شود تا کارخانجات مشهد حد اقل ۲ هزار نفر و عموماً از مردم کمی شرایط کارخانه‌های شهر بهتر شود. شکایت صاحبان کارخانه‌های کبریت‌سازی مشهد تا ۹ آذر ۱۳۲۹ به دلیل فروش نرفتن محصول و به بار آمدن خسارت ادامه پیدا کرد و از استناداری

۴ واردات کبریت از شوروی

۶ ۳ کارخانه، سهم مشهد در سال ۱۳۲۵ خورشیدی

بی سیم قرار داشته است. در سال ۱۳۲۵ تعداد بیشتری کارخانه کبریت‌سازی در مشهد تأسیس می‌شود. به عنوان مثال کارخانه پرتومشهد در همین سال راه اندازی و بخشی از تولیداتش صادر می‌شده است. همچنین کارخانه سهامی مشهد وابسته به شرکت سهامی «پخش توتون چپق و نیمکوب استان نهم» نیز با مدیریت سیدعلی اصغر سیدین فعالیت می‌کرده است. کارخانه کبریت عقاب و کبریت شرکت تجارتی و صنعتی خراسان مشهد نیز در سال ۱۳۲۵ تأسیس شدند. برخی از این کارخانه‌ها خیلی زود تعطیل شدند ولی به‌طور قطعی در اواخر اسفند ۱۳۲۵ سه کارخانه کبریت‌سازی روشن، اعلا و کاررونی در مشهد فعال بوده است.

یادداشت

گسترش حسینی‌های مشهد در طول زمان

روایت نحوه ایجاد، گسترش و سپس افول تکایا در مشهد را تا پایان دوران حکومت پهلوی اول در سه نوشتار گذشته بازگو کردیم و گفتیم که در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم، برخی از این تکایا به‌نوعی احیا شدند. البته بهتر است عنوان شود که بخشی از این تکایا بار دیگر به‌مانی برای برگزاری نشست‌ها و برنامه‌های مذهبی تبدیل شدند؛ زیرا همان گونه که پیش‌تر عنوان شد، از یک سو برخی از تکایای مشهد در طرح عمرانی اجرا شده در اطراف حرم مطهر رضوی، سو، همان بناهای باقی‌مانده هم‌بنابر جبر زمان نتوانستند به ساختار گذشته خود بازگردند. ساختار نخستین تکایا بر سه عنصر فضای مردانه یا حسینیّه، فضای زنانه یا زینبیه و فضای اجرای نمایش‌های آیینی مذهبی یا عباسیه، استوارتر بود اما در دوره احیا با توجه به فضای اجتماعی موجود در شهر و همچنین کمبود شدید فعالان هنرهای نمایشی مذهبی که ناشی از نخست قلع و قمع آن‌ها در دوران پهلوی اول و در درجه دوم، عدم اقبال جوانان به این هنرها بود، تنها حسینی‌ها فعالیت خود را از سر گرفتند. اما همین حسینی‌ها داستان‌های بسیاری به‌همراه خود دارند که از مهم‌ترینشان، تقسیم‌بندی خاص و ویژه آن‌ها بر اساس دو عنصر مهم «نوع مخاطب و» «نوع واقف» است.

اگر اندکی در فهرست اسامی تکایای موجود روی نقشه ۱۲۴۸ خورشیدی مشهد ثبت شده توسط جویس دالمج انگلیسی‌دقت کنید، متوجه سه دسته کاملاً مجزا از منظر دوگانه «مخاطب-واقف» بین این بناهای مذهبی می‌شوید. دسته نخست این تکایا چون داروغه، بهادرخان، میرزا حسن، محمدعلی‌خان، گدا علی و… دارای واقف شخصی اما با کاربری عمومی بوده و همه مردم از این فضاها استفاده می‌کرده‌اند. دیگر گروه از تکایای قدیم مشهد، بناهایی بوده‌اند که توسط فعالان یک صنف خاص و برای برگزاری مراسم مذهبی اعضای این صنف ایجاد شده بودند؛ نمونه‌های مشهور این گروه، تکایای شماعی‌ها، پلاسی‌ها، قصاب‌ها، قفلگرها و نخودبزهاست که این دو آخری هنوز ۱۰-البته با تبدیل شدن به حسینیّه-فعال هستند، و اما سومین گروه از تکایای قدیم مشهد بناهایی بودند که توسط یک گروه قومی خاص و برای اجتماع افراد این قوم یا طایفه ساخته شده و به بهره‌برداری رسیده بودند. معروف‌ترین این بناها که هنوز هم البته با تغییر کاربری از تکیه به مسجد باقی است، تکیه مروی‌ها واقع در ته‌پل محله است که توسط بزرگان مروی مهاجرت کرده از مرو به مشهد پس از قرارداد آخال و از تسلط ایران خارج شدن این شهر ساخته شده است. این نوع تقسیم‌بندی تا کنون نیز ادامه دارد و هنوز هم سه رسته در شهر فعال هستند، با این تفاوت که رسته‌های جدیدی هم به این سه گانه افزوده شده است.

بهبود وسایل حمل و نقل شهری در طول زمان و در نتیجه تسهیل مسافرت به مشهد، شرایط را به گونه‌ای تغییر داد که برخی زائران پس از مدتی با توجه به امکانات گسترده موجود در مشهد نسبت به شهر و روستای خود، جلا‌ی وطن کردند و در کنار مرقد مطهر رضوی ساکن شدند. این افراد اغلب برای حفظ پیوندهای فرهنگی مذهبی خود با زادگاهشان پس از اندک مدتی با یاری هم اقدام به ایجاد بنایی مذهبی در محدوده محل سکونت خود در شهر مشهد کردند. این بناها در اغلب موارد در شکل و شمایل حسینی‌ها ساخته شده‌اند. البته همین حسینی‌های ایجاد شده توسط زائران مجاور شده خود دارای دسته‌بندی‌های خاصی هستند که اگر بخواهیم همان الگوی دوگانه «مخاطب-واقف» را که پیش از این، تقسیم‌بندی تکایای مذهبی ثبت شده روی نقشه دالمج بر اساس آن انجام شده است، برای این گروه هم رعایت کنیم، حداقل با سه زیرشاخه عمده مواجه خواهیم شد، سه زیرشاخه‌ای که یک تقدم و تأخر زمانی را هم در دل خود نهان دارند. نخستین گروه از این سه گانه حسینی‌های جدید مشهد، آن دسته از این بناها را در برمی‌گیرد که سازندگان آن‌ها پیش از آنکه مجاور اما ثامن^(۲) شوند، در یکی از روستاها یا شهرهای نزدیک به مشهد، سکونت داشته‌اند. نمونه بارز این نوع بناها حسینیّه گلکمانی‌ها در بولوار قرنی است. دومین گروه این حسینی‌ها به زائران مجاور شده سایر نقاط ایران اختصاص دارد، یکی از قدیمی‌ترین آن‌ها که هنوز هم به حیات خود ادامه می‌دهد، حسینیّه یزدی‌ها در کوچه عسکریه یا بین خیابان است، حسینی‌های که باید آن را مادر و الگوی همه حسینی‌های ریز و درشت‌کنونی ایجاد شده توسط اهالی استان یزد در کوچه‌ها و خیابان‌های مختلف شهر مشهد دانست. البته بی‌شک حسینیّه تهرانی‌ها در خیابان آخوند خراسانی کنونی و خاکی قدیم با توجه به مراسم مختلف سخنرانی که طی سال‌های اخیر در آن برگزار می‌شود، از شاخص‌ترین این نوع حسینی‌ها در مشهد است. ناگفته نماند که دو حسینیّه اصفهانی‌ها در بازار سرشور و نجف‌آبادی‌ها در کوچه آیت‌ا… قسمی محله چهارباغ از دیگر حسینی‌های معروف این گروه هستند اما متأسفانه این بناهای مذهبی در سال‌های اخیر بیش از آنکه حسینی‌ها باشند، کاربرد هتلی پیدا کرده‌وا از اهداف ساخت حسینی‌ها که پاسداشت شعائر دینی است، دور شده‌اند.

سومین دسته از حسینی‌های جدید مشهد را باید گروهی دانست که سازندگان آن‌ها یا ایرانی نبوده‌اند یا هر چند دارای ریشه ایرانی هستند، بر پیوندهای غیر ایرانی خود اصرار ویژه‌ای دارند. حسینیّه عارف حسینی متعلق به پاکستانی‌های مقیم مشهد واقع در محدوده بازار بزرگ و حسینیّه هراتی‌های مقیم مشهد واقع در خیابان بهار نزدیک میدان بسیج را باید شاخص‌ترین حسینی‌های گروه نخست این دسته و حسینیّه نجفی‌های مقیم مشهد واقع در محله چهارباغ و حسینیّه کرلایی‌های مقیم مشهد واقع در محله نوغان را باید شاخص‌ترین بناهای گروه دوم این دسته از حسینی‌های ایجاد شده در طول زمان در شهر مشهد دانست.

و سرانجام اینکه دسته‌بندی ذکر شده، تنها یکی از انواع دسته‌بندی‌هایی است که می‌توان بر اساس آن، حسینی‌های مشهد را تقسیم‌بندی کرد و دلیل ما برای تأکید بر این دسته‌بندی، مخفی بودن نوعی توالی تاریخی در آن بوده است؛ زیرا اگر از تکایای حسینیّه شده مشهد بگذریم، تقریباً سیر تاریخی تبدیل زائران به مجاوران در شهر پیرو همین تقسیم‌بندی است. ابتدا زائران روستاها و شهرهای نزدیک به مشهد تبدیل به مجاور شده و سپس ساکنان شهرهای دورتر این روند را طی کرده‌اند و سرانجام گروه‌های زائر غیر ایرانی که سال‌ها به مشهد رفت‌وآمد داشته‌اند، بنابر تغییرات سیاسی داخل کشور‌های خود، از محله بازگردانده شدن اجباری گسترده شیعیان ایران الاصل عراقی به ایران از سوی حزب بعث و همچنین اشغال افغانستان توسط ارتش سرخ شوروی سابق و کودتا در پاکستان و تسلط ژنرال‌ها بر این کشور، مجاور حریم‌امن رضوی شده‌اند.

شهر

شنبه ۲۹ مرداد ۱۴۰۱ ۲۲ مهر ۱۴۴۴ شماره ۲۳۳

۱۵

↓

تاریخ و هویت

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی

پل خراسانی